НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

КРИВЕНКО АНАСТАСІЯ-ДОМНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 398.4(477.82=161.2):140.8]:930.2

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАСТ ВОЛИНСЬКОЇ ДЕМОНОЛОГІЇ: СВІТОГЛЯДНІ ТА ОБРЯДОВІ ПРОЯВИ

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Львів – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі етнології сучасності Інституту народознавства НАН України.

Науковий керівник: кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Гузій Роман Богданович,
Інститут народознавства НАН України,
старший науковий співробітник відділу
етнології сучасності

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Сілецький Роман Броніславович,
Львівський національний університет
імені Івана Франка,
завідувач кафедри етнології;

кандидат історичних наук,
Войтович Надія Миколаївна,
Львівський національний університет
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С. З. Гжицького,
доцент кафедри історії України
та економічної теорії

Захист відбудеться 28 вересня 2017 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту українознавства НАН України за адресою: 79026, м. Львів, просп. Свободи, 15.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано 28 серпня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук Л. І. Хахула

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Народна міфологія – одна з невід'ємних складових традиційного світогляду українців, що охоплює різні за суттю й походженням уявлення і повір'я про навколишній світ, надприродні сили та істоти. Частиною цього об'ємного комплексу прадавніх світоглядних поглядів є т. зв. нижча міфологія, або демонологія – сукупність усталених народних уявлень і вірувань про різних духів (демонів) та напівдемонічних істот (людей із надприродними властивостями), які уособлюють небезпечну для усього сущого нечисту силу і негативно впливають на різні сегменти біо- і антропосфери. Такі погляди, що сформувалися ще в первісні часи і почасти дожили донині, репрезентовані на світоглядному і фольклорному рівнях у формі численних демонологічних повір'їв, легенд, оповідань та в автентичних умотивуваннях багатьох звичаєвих настанов, пересторог, заборон, ритуальних дій, що пов'язані з ключовими подіями життєвого циклу людини і датами народного календаря, аграрними обрядами, традиційним скотарством, будівництвом тощо.

Дослідження різних ділянок етнокультури було б неповним без вивчення пов'язаних з ними демонологічних вірувань, позаяк вони не лише виконували суголосну своєму часові етіологічну функцію, а й детермінували появу певних обрядових традицій, регламентували діяльність і поведінку людини в різних сферах і ситуаціях. Царина народної демонології ввібрала в себе низку міфологічних і етичних концептів (природне і надприродне, земне і потойбічне, добро і зло, життя і смерть), а тому її дослід є науково значимим і потрібним як для реконструкції традиційного світогляду і старожитніх звичаїв та обрядів українців, так і для глибшого пізнання народної філософії, психології, етики, релігійності.

Значна частина демонологічних вірувань законсервована в календарно-обрядовому контексті, що дає підстави виділяти їх як окремий календарний пласт народної демонології. Попри те, що українська міфологіана широко висвітлена в народознавчій літературі (студії І. Вагилевича, Я. Головацького, М. Костомарова, В. Милорадовича, Г. Булашева, В. Гнатюка, А. Онищука, К. Кутельмаха, В. Давидюка, О. Поріцької, В. Войтовича, Н. Хобзей, Б. Кузьмінської та ін.), демонологічні мотиви народного календаря – етнологічна тема, що досліджена лише почасти і в основному на матеріалах про повір'я й обряди українців Карпат і Полісся (розвідки І. Чеховського, Н. Левкович, В. Галайчука, Ю. Буйських). Натомість міфологічна традиція жителів інших етномасивів з цього огляду є маловивченою.

Один із самобутніх районів України, де і донині добре збереглися давні демонологічні вірування та календарні звичаї й обряди, – етнографічна Волинь. Спеціальної студії про волинську демонологію чи її окремі складові досі не було. Поява такої праці актуалізована необхідністю заповнення певних прогалин у тематичних і регіональних дослідженнях проблематики, наявністю великого обсягу відповідних джерельних даних та можливістю вивчення багатьох реалій у польових умовах.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана у відділі етнології сучасності Інституту народознавства

НАН України в рамках планових наукових тем «Традиційна культура в системі етнокультурного простору давньої і сучасної України» (номер державної реєстрації 0111U001064), «Трансформаційні процеси традиційної культури українців: сучасна дискусія глобального та національного» (номер державної реєстрації 0115U005545).

Метою дисертаційної роботи є історико-етнографічна реконструкція та різнобічна наукова характеристика традиційних народних демонологічних уявлень, репрезентованих у календарних повір'ях, звичаях і обрядах волинян.

Основні **завдання** дисертації:

– з'ясувати роль демонологічних уявлень і вірувань у системі народного календаря та ступінь їх міфо-ритуального вираження в календарно-обрядовому контексті;

– окреслити коло демонологічних персонажів, уявлення про яких наявні у календарно-обрядовій традиції волинян, та проаналізувати календарні повір'я про їх походження, іпостасі, властивості, дії, взаємини з людьми тощо;

– встановити демонологічно марковані календарні дати й періоди та дослідити світоглядний вияв уявлень про демонів і напівдемонічних істот у кожному з циклів річного календарного кола;

– дослідити календарні звичаї й обряди, зумовлені демонологічними мотивами, та традиційні народні способи виявлення й знешкодження нечистої сили під час календарних свят;

– розкрити взаємозв'язок демонологічних і маністичних, охоронних і поминальних мотивів народного календаря та виявити міжритуальні й позаобрядові паралелі досліджуваних явищ;

– визначити загальноукраїнські риси і локальні особливості волинських календарних повір'їв, звичаїв і обрядів, пов'язаних із демонологічними мотивами, та показати стан їх збереження і функціонування в сучасну пору.

Об'єктом дослідження є календарна обрядовість волинян, а **предметом** – демонологічні мотиви в системі народного календаря, міфологічні образи, риси, властивості ключових персонажів волинського календарного демонарію та детерміновані демонологічними уявленнями календарні звичаї і обряди.

Територія дослідження охоплює етнографічну Волинь, до якої, за сучасним етнографічним районуванням, належать південна частина Волинської і Рівненської областей, південно-західні терени Житомирщини, північно-західні – Вінниччини, північно-східні – Хмельниччини та північні – Львівщини і Тернопільщини. У певному історичному проміжку (друга половина XIX – перша третина XX ст.) ареалогія розсліду включає й Лівобережне Побужжя (Холмщина), позаяк за мовними та іншими етнокультурними ознаками його автохтонне населення однорідне з волинянами.

Хронологічні межі праці: середина XIX – початок XXI ст., тобто проміжок від часу активного нагромадження емпіричних даних про демонологічні вірування і календарні звичаї волинян до сучасного періоду побутування досліджуваних явищ.

Методи дослідження. Дисертаційна праця ґрунтується на засадничих методологічних підходах до комплексного історико-етнологічного вивчення

етнокультурних явищ й охоплює застосування різних методів (польового спостереження, типологічного аналізу, структурно-функціонального, порівняльно-історичного, реконструктивного, структурно-семантичного), які дозволяють відтворити автентичну міфопоетику й традиційну календарно-обрядову реальність, розкрити походження, поширення, семантику демонологічних вірувань і зумовлених ними звичаїв та обрядів, виявити їх варіантність, видозміни, міжритуальні паралелі.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що:

уперше:

– здійснено спеціальне етнологічне дослідження народної демонології волинян;

– окремо проаналізовано пласт демонологічно маркованих календарно-обрядових явищ;

– у науковий обіг введено значний обсяг нового польового матеріалу, зібраного в різних, зокрема й у досі малодосліджених, районах Волині (Бродівщина, Бусьчина, Білогірщина, Старокостянтинівщина, Хорошівщина, Пулинщина та ін.), а також вартісні дані, наявні в неопублікованих архівах народознавців початку ХХ ст.;

удосконалено:

– методику емпіричного й аналітичного досліду міфологічного світогляду українців і традиційної народної ритуалістики;

– методологічний інструментарій аналізу типології, семантики, світоглядного підґрунтя, форм обрядового прояву компонентів народної демонологічної традиції;

– способи розширення джерельної бази ритуалознавчих студій (авторська розробка спеціальних тематичних програм для збору польових етнографічних матеріалів про календарну обрядовість і демонологію українців);

подальший рівень розвитку отримали:

– вивчення в історичній діахронії та синхронії особливостей функціонування і міфо-ритуального прояву традиційних демонологічних вірувань волинян;

– висновки про самобутність і специфічні локальні риси народної демонології та обрядових традицій жителів Волині;

– тези про загальноетнічну спільність та історичну тяглість традиційних українських вірувань і обрядів.

Практичне значення отриманих результатів. Фактаж, тези, висновки дисертації можуть бути використані для підготовки узагальнювальних праць про народну демонологію, світоглядні вірування, календарну обрядовість волинян та українців загалом; розробки окремих аспектів і проблем етнологічної науки (етнографічне районування, картографування етнокультурних явищ та ін.); вивчення народознавчих і краєзнавчих тем у середній школі та вищих навчальних закладах; популяризації українських етнотрадицій у медійній сфері, художній літературі та кінематографії.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної праці, її ключові тези, положення та висновки апробовано на засіданнях відділу

етнології сучасності Інституту народознавства НАН України, а також на XXIV, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII сесіях Наукового Товариства імені Шевченка (Львів, 2013–2017 рр.), наукових конференціях: «Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба» (Львів, 2013 р.), «Україна в етнокультурному вимірі століть (До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського)» (Київ, 2014 р.), «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії» (Рівне, 2014 р.), «Перші Наддніпрянські наукові читання: актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Дніпропетровськ, 2014 р.) та ін.

Публікації. Основні положення і результати дисертації викладені в 12 публікаціях, 7 з яких – в українських і зарубіжних фахових наукових виданнях.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел (443 позицій) і додатків. Загальний обсяг праці становить 274 сторінок, із них основного тексту – 194 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету і завдання дослідження, визначено його об’єкт, предмет, територіальні і хронологічні межі, окреслено методи, наукову новизну, практичне значення й апробацію результатів дисертації.

Перший розділ «Історіографія, джерела та методологія дослідження» складається з трьох підрозділів: **«*Історіографія дослідження*», «*Джерельна база дисертації*», «*Методологія праці*»**.

Перший підрозділ містить історіографічний огляд народознавчих праць, у яких висвітлено календарний пласт демонології волинян. Довший час її вивчення відбувалося лише на емпіричному рівні. Вагомим результатом такого розсліду стало нагромадження значного обсягу вартісного етнографічного і фольклорного матеріалу.

Усна народна творчість, обрядові традиції та повір’я жителів Волині, деякі елементи їх демонології потрапили в поле зору дослідників (З. Доленги-Ходаковського, Ю. Крашевського, М. Костомарова) ще в перші десятиліття XIX ст. Однак, основний масив фактографічних даних про демонологічні вірування волинян, зокрема й календарні, зібрано в другій половині XIX та на початку XX ст.

Цінну інформацію про волинську демонологію та її календарний контекст (уявлення про відьом, чарівників, русалок, покійників, засоби охорони від злих сил тощо) навів П. Чубинський у виданні «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край». На сторінках його першого тому (1872 р.) була вперше опублікована розвідка В. Антоновича «Колдовство». Поміж матеріалами з інших теренів тут є й відомості щодо уявлень жителів Волині про відьом, чаклунів, знахарів, їх чари в час певних свят, давні способи виявлення та знешкодження чарівниць.

Упродовж 80–90-х рр. XIX ст. та в перші роки XX ст. багато нового матеріалу про демонологічні вірування й календарні звичаї волинян з’явилося

на шпальтах часопису «Киевская старина», насамперед у статтях І. Біньковського (повір'я про відьом, чортів, мерців, ритуальні дії, спрямовані на нейтралізацію і задобрення носіїв нечистої сили). Фактографічні дані різною мірою представлені й у розвідках М. Сумцова, В. Камінського, В. Доманицького, В. Пурієвича, В. Коробки, опублікованих на сторінках цього та інших періодичних видань («Волынские губернские ведомости», «Живая старина», «Матеріали до української етнології»), а також у працях М. Теодоровича, Я. Пастернака.

У перші десятиріччя XX ст. вагомий внесок у народознавче дослідження Волині зробив очільник Волинського наукового товариства та керівник його етнографічної секції і краєзнавчого музею В. Кравченко. Частина матеріалів, які вчений зібрав у різних місцевостях краю і виклав у низці студій, містить відомості про відображені у народних повір'ях і обрядах демонологічні мотиви календарних свят. Крім багатого фактажу, автор подав і трактування сутності певних явищ (оберегових, поминальних).

У другій половині XIX ст. календарна складова демонології волинян знайшла фрагментарне висвітлення у працях польських дослідників – Т. Стецького, О. Кольберга, Е. Руліковського. Більше відомостей про волинські демонологічні повір'я та їх прояв у структурі Різдвяних, Великодніх, Троїцьких, Купальських свят зібрали й представили у своїх розвідках Б. Сокальський, С. Рокосовська, а також Н. Димнич, волинєзнавчі статті якого опубліковані у 30-х рр. XX ст.

Контекстно, фрагментарно, фактографічно демонологічні повір'я та календарні звичаї волинян висвітлені в публікаціях російського вченого Д. Зеленіна. Лише частково такий матеріал представлено у новочасних публікаціях В. Соколової, Л. Виноградової, С. Толстої, Т. Агапкіної, які більше уваги приділили вивченню демонології та календарних традицій жителів поліських теренів.

Така ж тенденція помітна в українській етнології, позаяк у багатьох сучасних працях автори побіжно охоплюють науковим розслідом волинські вірування або ж повністю зосереджуються на поліссєзнавчій тематиці. Водночас стали з'являтися публікації, в яких демонологія волинян, її календарні прояви, уявлення про окремі персонажі стали предметом детальнішого розгляду. На побутування у мешканців Старокостянтинівщини та Ізяславщини календарних повір'їв про відьом, упирів, русалок та інших демонів, певну контамінацію чи розмежування у народній уяві деяких демонологічних образів звернула увагу у своїх працях Л. Іваннікова. В. Давидюк проаналізував, інтерпретував календарні (купальські, троїцькі, великодні) звичаї та обряди, демонологічні повір'я про русалок, мавок, домовиків, відьом, чортів. На основі багатого польового матеріалу демонологічні, зокрема й календарні, вірування волинян предметно дослідив В. Галайчук (статті про народну демонологію та Різдвяно-водохресні свята мешканців Кременеччини, домовика у традиційних уявленнях жителів Волині, науково-популярна праця про українську міфологію).

У контексті дослідження календарної обрядовості волинян її демонологічну складову (повір'я про з'яви злих духів під час свят, засоби їх знешкодження та ін.) частково висвітлили Ю. Пуківський, М. Баглай, В. Конопка, А. Дмитренко. Деякі відомості про прояв демонологічних уявлень у волинських календарних звичаях і повір'ях подали вчені української діаспори – Л. Романенко, О. Воропай, С. Килимник.

Вивчення демонології волинян пройшло у своїй історії стадії від первинного накопичення емпіричного матеріалу до його наукового узагальнення й аналізу на сучасному етапі розвитку етнологічної науки. Водночас, окремі аспекти, зосібна й демонологічні мотиви в народному календарі, висвітлені в народознавчій літературі не повно, часто – фрагментарно, контекстно, фактографічно-описово. Існує ряд сумнівних, необґрунтованих дослідницьких тверджень, припущень (щодо майже цілковитої відсутності на Волині уявлень про русалок і хрононіму «Русальний тиждень», традиції розпалювати купальські вогнища, зв'язку демонологічних уявлень із деякими звичаєвими реаліями), які потребують перегляду чи певної корекції.

У другому підрозділі охарактеризовано джерельну базу дослідження.

Першу групу джерел становлять опубліковані праці українських і зарубіжних народознавців другої половини XIX – початку XXI ст., які охоплюють етнографічні відомості про волинську демонологію та її календарні міфо-ритуальні прояви. Такі дані наявні й у публікаціях описового характеру, і в узагальнювальних, аналітичних статтях і монографіях. Певний обсяг першоджерельної інформації також представлено у збірках записів українського фольклору, які в різний час опублікували В. Гнатюк, О. Роздольський, В. Давидюк, Л. Іваннікова, Н. Криловець, О. Ошуркевич, П. Градовський, М. Глушко. Важливі фактографічні дані є й у студіях з української діалектології.

Друга група джерел дослідження – неопубліковані народознавчі матеріали, які містять емпіричні дані про календарні традиції та демонологію жителів Волині. Це етнографічні записи початку XX ст. членів Волинського наукового товариства (В. Кравченко, Н. Дмитрук) і ряду кореспондентів Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук, що зберігаються в архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, а також матеріали, наявні в архівах Інституту народознавства НАН України та Львівського національного університету ім. І. Франка (новочасні польові записи В. Галайчука, В. Конопки, М. Баглай, О. Дуди, Л. Оніщук, Н. Когут, І. Бабій та матеріали власних теренових досліджень, зібрані впродовж 2009–2015 рр. у 56 населених пунктах 17 районів Рівненської, Волинської, Житомирської, Львівської, Хмельницької, Вінницької, Тернопільської областей).

У третьому підрозділі означено методологічні засади дисертаційної праці, її методику, загальну структуру та низку понять, які розкривають специфіку тематики і ключові явища досліджуваної сфери етнокультури.

Загальні методологічні принципи та підходи, на яких ґрунтується дисертаційна робота, – об'єктивність, історичність, системність, комплексність і міждисциплінарність наукового дослідження. Відповідно до цієї парадигми вивчення теми здійснено на основі об'єктивного й критичного аналізу широкого кола верифікованих емпіричних даних і результатів наукових напрацювань, поєднання фактографічного і теоретичного рівнів наукового пізнання, диференційованого застосування дослідницьких методів, використання даних різних наукових дисциплін (етнологія, історія, фольклористика, етнолінгвістика, мистецтвознавство), а також системного й комплексного досліду етнокультурних явищ у їх структурній цілісності, взаємозв'язку, контексті історичної дійсності, динаміці розвитку, сталих і варіативних формах.

У праці застосовано загальнонауковий інструментарій (методи індукції, дедукції, аналізу, синтезу) та спеціальні методи історико-етнологічного дослідження. За їх допомогою проведено збір польового етнографічного матеріалу (методи усного опитування (інтерв'ювання), безпосереднього спостереження, фотофіксації); систематизовано весь масив емпіричних даних, виокремлено демонологічно марковані компоненти календарних свят, способи охорони від демонічних істот і типи магічних оберегів (метод типологічного аналізу); показано календарний пласт народної демонології як цілісний комплекс структурно й семантично взаємопов'язаних світоглядних і обрядових елементів та з'ясовано їх функційність (структурно-функціональний метод); простежено історичну тяглість, видозміни міфо-ритуальних явищ, їх ареальні й хронологічні межі, загальноетнічні та локально-етнографічні риси, стан збереження в сучасну пору (порівняльно-історичний метод); реконструйовано давні повір'я волинян про відьом, русалок, мерців і низку календарних звичаїв та обрядів, спрямованих на виявлення, задобрення, нейтралізацію демонів (метод реконструкцій); розкрито семантику ритуальних дій і світоглядних концептів, символіку низки атрибутів календарної обрядовості, зміст застосування в ній певних апотропеїв (структурно-семантичний метод).

Другий розділ **«Календарний прояв народних уявлень про напівдемонічних істот»** складається з трьох підрозділів: ***«Календарні повір'я про відьом і чаклунів», «Традиційні способи виявлення відьом під час календарних свят», «Календарні звичаї та обряди, пов'язані з охороною від відьомських чарів»***.

У *першому підрозділі* проаналізовано календарні повір'я волинян про відьом (основний масив етнографічного матеріалу), а також відьмаків (чаклунів), уявлення про яких мають частковий прояв у досліджуваному контексті.

У традиційних уявленнях жителів Волині відьма – негативний міфологічний персонаж, небезпечна й ворожа людині істота, згубна діяльність якої зумовлена її напівдемонічним єством, зв'язком з нечистою силою і вродженими чи набутими надприродними знаннями і властивостями. У моменти космологічного «перелому» і тимчасової відкритості, взаємопроникності сфер земного та потойбічного (різдвяно-водохресний,

великодній, троїцько-купальський цикли свят), такі властивості, енергетика і зловорожа активність відьом посилюються внаслідок перебування в порубіжних міфологічних локусах (ліс, межі села, криниця, водойма, роздоріжжя), здобуття чарівного цвіту папороті, участі в колективних зібраннях нечистої сили або церковних літургіях, під час яких вони вдаються до певних ворожінь.

Згідно з народними повір'ями, напередодні великих релігійних свят і власне в святкові дні (Різдво, Водохреща, Великдень, Благовіщення, Юрія, Трійця, Купала) основним проявом шкідливої діяльності відьом було зазіхання на чужі госпордарські блага, зокрема відбирання молочності в корів і врожайності нив. Їх чари також могли спричинити посуху, град, завдати шкоди здоров'ю людей, призвести до загибелі худоби. Такими чарами вважали зурочення, магічні дії з різними предметами (позиченими, украденими, посвяченими та ін.), збирання купальської роси, в'язання на колоссі шкідливих магічних вузлів («закрутки»), насилання на поле шкідників.

У цілому вірування про відьомські чарування, шабаші, метаморфози мали в минулому загальноукраїнське поширення. Водночас, як показали польові дослідження, на Волині (в окремих селах на Радивилівщині, Горохівщині, Старокостянтинівщині, Сокальщині, Гощанщині, Черняхівщині) побутували також своєрідні календарні повір'я про здатність відьом перевтілюватися у птахів і плазунів, затримувати ріст рослин, викупування чарівниць у водоймах на Купала, їх зборища у Навський Великдень, на Чесного Хреста, чародіяння в лісі, на болоті на Великдень, Благовіщення.

Крім повір'їв, уявлення волинян про надприродні здатності напівдемонічних істот і їх шкідливі дії під час календарних свят знайшли своє відображення в легендах, оповіданнях, бувальщинах, обрядових (купальських) піснях. Почасти такі погляди репрезентовані й у сучасній світоглядній і фольклорній традиції жителів Волині, насамперед мешканців її східних теренів: повір'я та оповіді про чаклування чарівниць під час церковних літургій і їх здатність затримувати дощ після Великодня, посилення відьомської активності на Трійцю, відьомські шабаші на Івана Купала, Навський Великдень, згубний вплив відьом і відьмаків на урожайність нив.

У *другому підрозділі* охарактеризовано способи виявлення відьом під час календарних свят. Один із них – спостереження за незвичною, специфічною поведінкою чарівниць під час релігійних відправ. За традиційними віруваннями, що й досі поширені в жителів різних місцевостей Волині, на Водохреще, Великдень та в інші свята (Вербна неділя, Трійця, Спаса та ін.) вони часто вдаються до різних чарувань (щоб зміцнити, примножити свої магічні сили, забезпечити успіх і першість у різних справах) і тим самим викривають своє відьомство. Зокрема, намагаються швидше за інших зачерпнути йорданської води, освятити пасхальні кошики і першими повернутися з ними додому, вмивають у загальній посудині зі свяченою водою обличчя і руки, норовлять вхопити священика за ризи, пройти під плащаницею, поцілувати замок церковних дверей, першими ввійти до храму й торкнутися престолу після церковного обходу. На відьмацтво деяких осіб вказує і те, що

вони порушують норми християнської поведінки або взагалі ігнорують церковні свята: під час літургій не заходять до церкви, а скупчуються біля її порога, дверей; не хрестяться; виходять з храму, коли співають «херувимське»; не йдуть на Великодню службу, а займаються господарськими справами.

За повір'ями та фольклорними оповідями, відьом можна виявити також у магічний спосіб: зашити в пояс, сорочку сир, збережений з часу заговин, і йти з ним на святкові відправи; у Страсний четвер чи на Великдень розпалювати піч дровами, призбираними впродовж Великого посту; дивитися на присутніх у церкві зі стільчика, змайстрованого у цей час, крізь дірку у дошці від труни.

Відомий і почасти живучий досі спосіб викриття і водночас нейтралізації відьом, що відбирають молоко у корів, – магічні дії з цідилком, яке треба пронизати голками, кинути в окріп і т. ін. На переконання волинян, унаслідок цього можна не лише відвернути відьомське чаклування і відновити молочність корів, а й викрити саму чарівницю. Вона не забариться з'явитися в тій господі, де чарувала, зізнається в провині і проситиме припинити чинити такі дії, які завдають їй пекучого болю.

У багатьох волинських селах ознакою проникнення відьми до господи (на Юрія, напередодні Трійці, Івана Купала тощо) вважали появу в хліві стороннього предмета (чуже решето, солом'яна коробка, колесо) або, за поширенішими віруваннями, підозрілої тварини (жаби, кота, собаки). У такому випадку господар чи господиня тут же намагалися її впіймати, скалічити, вірячи, що внаслідок цього відьму буде викрито і знешкоджено, оскільки після повернення до людської подоби в неї на все життя залишаться сліди від завданого каліцтва.

Подібні вірування та звичаї, пов'язані з мотивом виявлення і знешкодження відьом, побутували на теренах всієї України. Водночас на Волині (у селах Горохівського, Черняхівського, Старокостянтинівського, Білогірського, Бродівського, Кременецького районів) зафіксовано низку своєрідних явищ: у святковий день відьом можна виявити, спостерігаючи за жіночим гуртом з дзвіниці чи за особливостями поведінки певних осіб, які під час відправ не стають на коліна, «відхрещуються» (хрестяться навпаки), обертаються до священика спиною, задки виходять з храму; священик бачить чарівниць (з дійницями на головах) за допомогою монстрації; вистежити, прикликати, нейтралізувати відьму можна шляхом виливання молока на розпечений серп.

У *третьому підрозділі* розглянуто охоронні звичаї та обряди, пов'язані із традиційними уявленнями волинян про небезпечну, зловорожу активність відьом і чаклунів у час календарних свят.

До найпоширеніших оберегових заходів, спрямованих на попередження, унеможливлення, відвертання відьомських чарів, належали магічні обрядодії з різними апотропеями. Здебільшого їх застосовували з метою захисту від відьом худоби, особливо у день св. Юрія, коли її вперше виганяли на пасовища: практика переводити худобу через металеві предмети (сокиру, косу, пилу, замок), освячені зілля, вербову гілку, ніж, пояс, весільний чи пасхальний рушник, спеціально спечений хліб; кропити корів «йорданською» чи

«стрітенською» водою, обсипати освяченим маком чи сіллю, чіпляти на роги червоні стрічки.

Для захисту сімейного й господарського добробуту подібні дії чинили й у час інших календарних свят (Трійця, Купала): біля дверей хліва чи на його порозі клали сокиру, серп, освячений ніж, вкопували біля стайні вирвану з коренем молоду осику, обсипали хату, корівник, усе обійстя освяченим маком, попелом зі спаленої «вербички» чи купальського вогнища. У деяких селах на Черняхівщині, Старокостянтинівщині, Гощанщині, Бродівщині, Радехівщині оберегом від відьом і загалом злих сил вважали троїцьке клечання обійсть, жител, господарських споруд гілками клена, осики, глоду, устеляння хатньої долівки лепехою. Традиційно оберегового значення надавали дотриманню певних пересторог і заборон: позичати з дому будь-які предмети напередодні будь-яких свят (інакше з дому «піде» усе добро), на Благовіщення підкладати під курей яйця, на Купала ходити до лісу, купатися в річці, відлучати від корів телят.

Багато з таких звичаїв та обрядів мають аналогії в традиціях жителів різних регіонів України. Водночас низка охоронних засобів особливо чітко акцентована саме в календарній обрядовості волинян: звичаї клечати обійстя глодом, обходити його з косою, забивати осикові кілки в поріг хліва на Трійцю, класти біля воріт осикові поліна на Івана Купала, встромляти рештки купальського деревця в стріху хати; ритуальні дії з використанням церковного воску, попелу зі спаленої вербової гілки, освяченого на Великдень пояса; різні магічні практики, пов’язані зі знищенням «заломів» колосся; заборони ходити на цвинтар у Світлий четвер, роздавати освячене на Трійцю зілля біля церкви. Своєрідними є й автентичні умотивування ряду традицій, наприклад, великоднього годування худоби освяченим печивом, яке спекли на Середохрестя, розпалювання купальського вогнища.

Третій розділ «**Календарний контекст традиційних уявлень про нечисту силу**» має два підрозділи: ***«Календарні повір’я про чорта та інших злих духів», «Календарні звичаї та обряди, спрямовані на захист від нечистої сили»***.

У першому підрозділі проаналізовано календарні повір’я волинян про персонажі, які уособлюють нечисту силу. З-поміж них найпоширенішими є вірування про чорта. Водночас уявлення про цього демона інколи виявляють певну розмитість його образу. Як і в позакалендарному контексті, у міфологічній канві Різдвяних, Великодніх, Троїцько-купальських свят (періоди активізації демона) чорт деколи зближується з іншими персонажами або ж уявлення про нього і неперсоніфіковану нечисту силу (злих духів) не розмежовуються.

Аналіз повір’їв, легенд, оповідань про з’яви чорта під час календарних свят виявив побутування в жителів Волині низки прикметних уявлень про його іпостасі, властивості та діяння. У народній уяві чорт постає людиноподібним створінням з виразними зооморфними рисами (ріжки, копита, кігті, хвіст, шерсть) або чорною антропоморфною тінню, істотою, здатною змінювати подобу й приймати вигляд людини чи тварини (собаки, лошати, теляти, вівці,

кози), ставати невидимою, проникати крізь матеріальні перепони. Час активності чорта – темна пора доби, а локуси появи – дорога, роздоріжжя, гребля, млин, міст, обійстя, оселя. Шкідливі дії злого духа і їх наслідки: переслідує, лякає людей, спричиняє їх хвороби, божевілля, смерть, завдає господарської шкоди, впливає на атмосферні явища.

Ряд календарних повір'їв та фольклорних оповідей розкривають уявлення про характер комунікування з чортом і зображають його як злісну, хитру, підступну істоту, яка намагається погубити, обманути людину, в обмін на різні блага змушує її «продати» свою душу. Крім світоглядно-фольклорного вираження, мотив укладання угоди з «нечистим» репрезентовано й у обрядовій традиції жителів деяких теренів (Баранівщина), зокрема в драматичних сценках новорічних ігор з «козою».

Відомий мотив волинських і загалом українських повір'їв і демонологічних легенд – пошук у купальську ніч цвіту папороті та її пильне стереження нечистою силою. Подекуди на Білогірщині вважали, що разом з чортами чарівну квітку охороняє лісовик. З інших персонажів, які теж інколи контамінуються із образом чорта, у календарному контексті наявні повір'я про «блуда» (збиває людей з дороги і водить їх манівцями), «вихора» (спричиняє сильний вітровій, який може підхопити людину і призвести до її загибелі), «водяника» (затягує у воду, залоскочує і топить). У селах на Гощанщині, Черняхівщині, Горохівщині, Сокальщині також виявлено побутування своєрідних повір'їв про «полуденника» – неперсоніфікованого духа, який на Купала, у час жнив опівдні з'являється на дорозі, у полі і може нашкодити людині (спричинити параліч абощо).

Як показав порівняльний аналіз, різні, зокрема й подібні до волинських, повір'я про чорта й інших злих духів, їх іпостасі, перевтілення, шкідливі дії під час календарних свят побутували в Карпатах, на Поліссі, Поділлі, Слобожанщині, Середньому Подніпров'ї. Водночас деякі демонологічні вірування, зафіксовані в різних місцевостях Волині та її порубіжжя (Славутчина, Ізяславщина, Горохівщина, Старокостянтинівщина, Літинщина, Жовківщина, Холмщина), є етнолокальними: перед Водохрещем «дідько» викрадає з обійстя сани, щоб катати на них своїх дітей; у певні періоди місцем сталого перебування нечистої сили є дерева чи водойми; на Великдень, Благовіщення чорт заманює в свої тенета тих, хто вдається під час церковної літургії до чарувань або за його намовою вистрілить у придорожній хрест; під час великоднього розговіння «нечистий» перебуває в домі, де неналежно поводяться; на Трійцю заганяє коней, сплутує їм гриви (контамінація образів чорта і домовика); на Купала спричиняє вітровій, робить в полі «заломи», «полює» на дівчат. У цілому календарні повір'я волинян про чорта та інших злих духів дають добру уяву про їх характерні риси, дії й доповнюють ті вірування про нечисту силу, які представлені в інших контекстах і різних жанрах усної народної творчості волинян.

У *другому підрозділі* висвітлено засоби охоронної магії, застосовувані у час календарних свят з метою захисту від чортів та інших злих істот,

недопущення демонів у межі людського простору, знешкодження, вигнання, знищення нечистої сили.

Найпоширенішими охоронними заходами були магічні дії з різними апотропеями: на Різдво на кутах святкового стола клали часник, а під нього – сокиру, серп; перед Водохрещем двори, житло, господарські споруди кропили свяченою водою, над дверима, вікнами хати освяченою крейдою робили знаки хреста або чіпляли хрестики-обереги з тіста чи соломи, паперу; на Стрітення, у Чистий четвер полум'ям свічок випалювали хрести на одвірках або сволоку; на Трійцю вішали над хатніми дверима освячене зілля. Подекуди на Волині побутували й інші традиції – у момент йорданського водосвяття біля ріки зчиняти великий галас і стріляти з рушниць (щоб прогнати злих духів, вбити чорта); у Страсний Четвер виганяти нечисту силу віником або освяченою вербовою гілкою, обмітаючи ними подвір'я; на Купала знищувати (спалювати) її уособлення (кінська голова, солом'яна лялька-«чорт»).

Подекуди на Хмільниччині оберегового значення надавали звичаєві перестрибувати через купальське вогнище, а в селах Черняхівського, Хорошівського, Пулинського, Старокостянтинівського районів – традиції на Зелені свята клечати обійстя зеленню, особливо осиковим гіллям. Охоронне спрямування мало також здійснення ритуальних обходів нив на Юрія чи в інші дати, дотримання низки календарних пересторог, заборон – прати в річці одяг, купатися, забиратися на дерева, йти до лісу, оглядатися, свистіти, споживати деякі плоди.

Чимало з таких явищ мають загальноукраїнські та іноетнічні паралелі. Водночас певні охоронні звичаї є характерними насамперед для волинян: обмітати двір перед Великоднем, лити під кути хати воду, в якій варили великодні яйця, використовувати для захисту від «нечистого» вінки, сплетені на Зелені свята, звіробій, чорнобиль (етнографічні зписи з теренів Пулинщини, Черняхівщини, Бродівщини, Старокостянтинівщини, Хмільниччини, Сокальщини). Прикметним є супровід деяких ритуалів своєрідними вербальними формулами та виразне відображення переконань про магічну силу певних дій і оберегів (страсна свічка, великодній обрус, освячені ніж, вода, мак, крейда) у фольклорних творах (у сюжетах легенд і оповідань про пошук на Купала цвіту папороті та ін.).

Четвертий розділ **«Календарні вірування, звичаї та обряди, пов'язані з уявленнями про демонологічні персонажі маністичної генези»** складається з трьох підрозділів: ***«Календарні повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з уявленнями про померлих», «Календарні повір'я про русалок і мавок. Охоронні й поминальні мотиви русальних обрядів», «Календарна канва демонологічних уявлень про домовика: традиційні повір'я, ритуали задобрення та охорони»***.

У *першому підрозділі* проаналізовано уявлення та повір'я волинян про присутність у час свят душ померлих, а також звичаї й обряди, пов'язані з мотивами ритуальної «зустрічі» і «проводів» небіжчиків, їх задобрення, охорони від мерців.

На Волині вшанування пам’яті померлих в основному відбувалося в період Різдвяно-новорічних, Великодніх і Зелених свят (Святвечори перед Різдвом, Новим Роком, Водохрещем, Світлий четвер, Провідна неділя, Зелена субота) й охоплювало низку відомих традицій (поминальні трапези вдома чи на цвинтарі, заупокійні панахиди в церкві або на кладовищі, залишання для душ страв в оселі чи на могилах). Крім міфо-ритуального та етичного значення, їх належне дотримання мало обереговий сенс.

Охоронні та інші мотиви також лежать в основі календарного табуювання певних дій і занять, які могли нашкодити покійникам, «поранити» їх, потурбувати, розгнівити (заборони шити, прясти, рубати дрова, різати січку, городити плоти, обробляти поле, білити хату, гасити світло і спати в різдвяну або великодню ніч, галасувати, сваритися, лаятися під час свят, прибирати посуд зі столу після трапез). За народними повір’ями, порушення таких настанов (особливо заборони працювати в Світлий четвер, коли мерці святкують свій Великдень) могло накликати їх помсту, наслідком якої стануть господарські негаразди, захворювання (поява на тілі «навської кістки»), смерть. У цей день і на Русальному тижні також недоцільно бувати на кладовищі, біля церкви, збиратися молодіжною громадою «на вулицю», бо покійники можуть перестріти, перелякати, задушити людину.

У різних місцевостях Волині, зокрема в селах Кременецького, Пулинського, Сокальського, Славутського, Старокостянтинівського районів, зафіксовано й інші повір’я, які розкривають уявлення про демонічність мерців і їх небезпечні діяння під час календарних свят: у різдвяну ніч небіжчики лякають домашніх своїми кроками, шарудінням; надовго затримуються в хаті після того, як їх запросили на святвечірню трапезу, й чинять у ній різні збитки; на Великдень, у Світлий четвер указуються на кладовищі й завдають людям смертельного переляку; надокучають у снах тим родичам, які не дотримались певних звичаїв, неналежно їх частували або узагалі не чекали «у гості». Із уявленнями про померлих генетично пов’язані також деякі календарні звичаї – використовувати на Святвечір певні обереги, стріляти з рушниць на Йордан. У народі апотропеїку таких дій пов’язували з уявленнями про неперсоніфіковану нечисту силу, однак такі погляди можуть бути стадійно пізнішими і похідними від уявлень про необхідність захисту власне від мерців.

Амбівалентність у ставленні до небіжчиків (вияв шани, страх), уявлення про їх небезпечні дії, різні охоронні звичаї й ритуальні заборони, приурочені до календарних свят – відомі міфо-ритуальні реалії, своєрідно представлені в календарній обрядовості населення різних регіонів України. Прикметними явищами, побутування яких виявлено на теренах Волині, є повір’я про присутність померлих на Великодній літургії та їх христосування зі святими, з’яву й небезпечні дії покійників у Світлий четвер, можливі згубні наслідки закликання душ на Святвечір, розплату за їх непошанування під час свят; звичаї вимітати оселі після Різдвяних свят (мотив «випроваджування померлих»), залишати відкритими двері у великодню ніч (щоб душі мали доступ до оселі), влаштовувати поминки (колективні обрядові трапези) за самогубцями у Дмитрову суботу, різні ритуальні заборони, приурочені до Навського

Великодня. Належить констатувати слабкий прояв у календарному контексті демонологічних повір'їв про неупокоєних мерців (самогубці, упирі), міжритуальні збіжності ряду звичаїв, які мають схожий прояв у календарній, похоронній, будівельній обрядовості волинян і жителів інших теренів України, а також численні іноетнічні паралелі досліджуваних явищ, які постали на основі архетипних психоемоційних реакцій та архаїчних міфологічних уявлень про смерть, душу, потойбічне буття, покійних предків і мерців-демонів, взаємини між живими і померлими, позитивний чи негативний вплив небіжчиків на людське життя.

У *другому підрозділі* проаналізовано повір'я, звичаї та обряди, пов'язані з традиційними уявленнями волинян про русалок і мавок, образи яких у загальних рисах контамінуються. Такі уявлення мають виразну маністичну основу, про що насамперед свідчать усталені повір'я про походження цих демонічних істот із душ померлих незаміжніх дівчат і нехрещених дітей. Подекуди на Старокостянтинівщині, Славутчині досі вірять, що русалками стають усі особи молодого віку, що померли дочасно, трагічно, – як дівчата, так і хлопці.

У традиційних уявленнях волинян русалка – вродлива дівчина, вбрана в білу одежу або в те «дівоче» чи «весільне» вбрання, в якому її поховали (біла накидка чи шмат полотна, біла весільна сукня, фата або вишита сорочка, яскрава спідниця, вінок зі стрічками). Характерна риса зовнішності русалки – довге волосся. У деяких селах вірять, що воно зелене або біле, в інших певні, що русалки, мавки виглядають так, як дух, привид, указуються оголеними. На Сокальщині, Гощанщині, Хмільниччині, Білогірщині, Ізяславщині, Бродівщині трапляється відоме в українській та інших етнотрадиціях уявлення про русалку як напівзооморфний водний персонаж (зеленокоса дівчина-утопленица з риб'ячим хвостом). Такі погляди, однак, не мають джерелом народні вірування, а поширилися під впливом художньої літератури.

Русалка – найбільш інкорпорований у календарний міфо-ритуальний контекст демонологічний персонаж, однак повір'я про час її появи, період, локуси перебування неоднорідні й інколи різні навіть у мешканців одного й того ж етнолокального масиву. За найпоширенішими віруваннями, русалки з'являються в Зелений четвер, власне на саму Святу неділю чи в ніч перед Трійцею, перебувають між людьми у час святкових днів або впродовж усього Зеленого та Троїцького тижнів і повертаються до потойбіччя в перший день Петрівчаного посту (т. зв. Розигри). У жителів деяких місцевостей Волині побутували й інші погляди: русалки є на землі від Зелених свят до Івана Купала; від Купала до початку жнив; від часу, коли зацвітає калина, до Іллі; у повеликодний четвер (Навський Великдень).

На переконання волинян, русалок можна побачити і в світлу, і в темну пору доби або ж вони вказуються лише ввечері чи вдосвіта, коли сходить сонце. Топосом, у межах якого демонічні істоти найчастіше виявляють свою присутність, є польові угіддя, насамперед житні чи пшеничні поля. Інші локуси, де вони перебувають чи з'являються (поодинці чи гуртом) – ліс, водойма, берег ріки, кладовище, церква, дім родичів. Прикметні прояви й дії русалок:

веселяться, танцюють, співають, розважаються іграми (особливо у Навський Великдень або на Розигри, коли у них «свято»), бігають лісами, полями, збирають квіти, купаються в ріці, контактують з іншими демонами та людьми, позитивно впливають на їх життєдіяльність (охороняють посіви, сприяють урожайності) чи навпаки посягають на людське життя – лякають, переслідують людей, душать, топлять у ріці, залоскочують до смерті.

Двоїсте ставлення до русалок як до небезпечних демонів і, водночас, померлих представників роду, які здатні примножити сімейний добробут, знайшло свій вияв у низці обрядових явищ. Деякі з них були спрямовані на їх пошанування, задобрення, інші – на захист від демонічних істот. У Зелену суботу, на Розигри зазвичай відбувалося родинне чи загальногромадське поминання померлих молодих осіб і нехрещених дітей, з яких, за повір'ями, походять русалки, подекуди на Холмщині, Славутчині їм також офірували одяг (розвішували його на деревах), у час присутності русалок належало мати при собі обереги (полин, часник, шпильку), дотримуватися певних заборон – ходити в поле, до лісу, річки, на кладовище (аби не зустрітися з демонами), мазати долівку, білити хату, вибілювати полотно, прати й шити одяг, садити городину (щоб не прогнівити русалок і не завдати їм шкоди).

Такі звичаї і вірування були відомі й жителям Полісся, Середнього Подніпров'я, Слобожанщини, вирізняючись, водночас, певними локальними рисами. Виявлено їх і в міфо-ритуальній традиції волинян: уявлення і повір'я про появу й активність русалок, мавок у Світлий четвер, місця з'яви русалок (ліс, дім), особливості їхнього вигляду (біле волосся, нешита біла накидка, зелена сукня), категорії померлих, з яких стаються русалки, мавки (дівчина, засватана на Русальному тижні, повішениця, дитя, померле після досягнення десятилітнього віку), «полювання» демонічних істот на неодружених осіб, можливість побачити русалок з дзвіниці опівночі Зеленої суботи, оборонитися від них за допомогою запаленої свічки. Прикметними є деякі звичаї: на Розигри влаштовувати на честь русалок поминальні обіди (зокрема й у лісі), офірувати їм одяг, оберігатися від русалок магічними заклинаннями, заборони ходити у ліс, на кладовище у певні дні.

У *третьому підрозділі* подано загальну характеристику уявлень і вірувань волинян про домовика та окремо окреслено їх прояв у календарно-обрядовому контексті. На світоглядному рівні такі погляди репрезентовані низкою календарних повір'їв, які змальовують домовика як невидимого духа або істоту, що має зооморфні ознаки чи здатна до перевтілень; мешкає в межах людського простору (горище хати, хлів); у разі належного пошанування опікується домашнім господарством та водночас може завдати мешканцям дому, худобі шкоди (особливо у випадку неналежного «годування»); «боїться» солі, часнику, гострих предметів.

На рівні традицій такі уявлення в основному пов'язані з практикою задобрення домашнього духа в ті чи інші календарні періоди, а також деякими охоронними мотивами: звичаї «годувати» домовика увечері перед Різдвом, Новим роком, Водохрещем, на Великдень; запрошувати його на вечерю і при цьому дотримуватися певних охоронних дій (окреслення освяченою крейдою

апотропеїчного кола); частувати духа лише прісною, пісною, підсолодженою їжею; не прибирати до ранку зі стола страв, забирати з нього ножі, часник, сіль. У селах на Черняхівщині, Хмільниччині «годування домовика» практикується досі (на всі великі свята і навіть щодень). Збереглись у волинян і традиційні повір'я про те, що, уласкавивши хатнього духа, можна очікувати позитивного впливу на господарство й убезпечитися від можливих шкідливих дій з його боку.

Попри ряд локальних рис, такі звичаї та повір'я є загальноукраїнськими і мають чимало іноетнічних паралелей, що може свідчити про їх давнє походження. Архаїчними є власне й самі вірування в хатніх духів-покровителів та їх вплив на родинне життя. Ґенеза таких поглядів насамперед пов'язана з уявленнями про померлих предків, на що вказує аналіз ранньоісторичних свідчень про міфологічні вірування старожитніх народів, а також порівняльне зіставлення широкого кола власне етнографічних відомостей, зібраних як на теренах України, так і поза її межами. Цілком очевидною, зокрема й за волинськими матеріалами, є кореляція між традиційними уявленнями про домовика та душі предків, а також між календарними і похоронно-поминальними традиціями. Крім прямих ототожнень домовика із померлим членом сім'ї, колишнім господарем хати, людською душею, тінню, це проявляється у повір'ях про активність домовиків і контакти з ними саме в ті періоди календаря, коли «очікують у гості» і поминають покійників (різдвяний, великодній час), у звичаях запрошувати домовика на вечерю (аналогія – ритуальне закликання на свята душ), годувати його тими ж поминальними стравами, що й померлих (кутя, каша, прісний хліб тощо), класти для домовика (як і для душі) воду і рушник для умивання, забирати зі стола гострі предмети, які можуть їх «поранити». Основою таких звичаїв є давні анімістичні уявлення про матеріальність людської душі, яка начебто потребує їжі, води, відчуває холод і тепло тощо.

ВИСНОВКИ

1. Календарний пласт демонології волинян – об'ємний комплекс різних за суттю, характером і ґенезою міфо-ритуальних явищ, які є органічною складовою їх календарно-обрядової традиції й відображають давні народні уявлення про появу, активізацію та шкідливі дії у певні періоди календаря демонічних істот. Такі уявлення репрезентовані на світоглядному, фольклорному й обрядовому рівнях – у демонологічних повір'ях, легендах, оповіданнях, бувальщинах, народних приказках, прислів'ях, обрядових піснях, а також низці звичаїв, ритуалів, магічних практик. Сукупно ці явища розкривають широкий спектр традиційних демонологічних вірувань, показують ту важливу роль, яку вони відігравали в календарній звичаєвості волинян, та доповнюють, ілюструють, конкретизують загальну картину різноконтекстних проявів їх демонології.

2. Календарний демоніум волинян охоплює ряд відомих персонажів української міфології, однак через затрату багатьох елементів давнього світогляду, їх різну ритуальну значущість, специфіку певних образів тощо

уявлення про них відображені в досліджуваному обрядовому контексті неоднаковою мірою. Найповніше в ньому розкрито образи відьми, чорта та русалки, менше – вірування про мавку, домовиків, мерців. Уявлення про інших злих істот виражені в календарній традиції жителів Волині лише частково (блуд, лісовик, водяник, вихор, полуденник, знахар, упир) або взагалі відсутні (польовик, болотяник, перелесник, чорнокнижник, вовкулака).

Календарний прояв загальних уявлень волинян про демонів, їх характерні риси, властивості, дії, взаємини з людьми відображений численними віруваннями, більшість з яких є міфологічними універсаліями й прикметними залишками архаїчного світогляду: повір'я про походження окремих істот із душ померлих людей (русалка, мавка, потерча, домовик); порубіжні з потойбіччям локуси появи, сталого чи тимчасового перебування злих духів (ліс, водойма, роздоріжжя, кладовище); різні (антропоморфні і зооморфні) іпостасі демонів (чорт, русалка, домовик, відьма); їх надприродні здатності (бути невидимими, змінювати образ, перевтілюватися в тварин, літати). Великий (домінуючий) масив календарних вірувань репрезентує прадавні уявлення про посягання носіїв злої сили на життя, здоров'я, добробут людей, завдавання шкоди тваринам, рослинам, провокування природних катаклізмів. Натомість лише почасти проявлені в народному календарі переконання про патронажні функції окремих міфологічних істот, їх опікування домашнім господарством, врожайністю рослин (домовик, мерці, русалка).

3. Стійким світоглядним елементом календарно-обрядової традиції волинян є вірування в активізацію демонічних сил у певні дні й періоди календарного року, насамперед у пору різдвяно-новорічних, великодніх, зелених, купальських свят. Демонологічна маркованість цих та інших дат (Благовіщення, Юрія) пов'язана з прадавніми уявленнями про т. зв. календарні переломи (зимове і літнє сонцестояння, весняне рівнодення), коли відкриті межі між земним і потойбічним світами і між живими присутні померлі та інші духи, про їх появу в час весняного пробудження природи й активної вегетації рослин, у дні поминання померлих.

У різних сегментах волинського народного календаря найширше відображені повір'я про чорта (нечисту силу), а також відьом і їх чари, спрямовані на привласнення чужого добра і примноження своїх демонічних сил. Натомість уявлення про домовика, мерців в основному представлені в структурі різдвяних і великодніх свят, а про русалок, мавок – у великодньому і троїцько-купальському контексті.

4. Із уявленнями про небезпечні, шкідливі дії різних демонів, які спричиняють господарські втрати, захворювання і смерть людей, стихійні лиха, пов'язаний об'ємний комплекс календарно-обрядових охоронних заходів. Вони охоплюють магічні та інші способи виявлення (розпізнавання) демонічних істот, дотримання пересторог та широке використання апотропеїв (освячені і гострі металеві предмети, речі червоного кольору, рослини з гострим запахом і колючками), застосування вербальних оберегових формул і заклять та ритуальних дій, покликаних не допустити в «людський», «свій» простір демонічних, потойбічних сил, нейтралізувати, прогнати «нечисть» (окреслення

магічного кола, створення апотропеїчного галасу, розпалювання вогнищ, окроплення, обкурювання житла і господарських будівель, знищення предметів, що уособлюють злих духів).

5. Деякі досліджені звичаї та обряди є полісемантичними й виявляють тісний взаємозв'язок у календарній традиції волинян демонологічних, оберегових, маністичних і поминальних мотивів. Це – приурочені до певних свят і поминальних днів перестороги, заборони та обрядодії задобрювального, поминального характеру, спрямовані як на охорону від демонів, так і на уласкавлення, пошанування душ померлих чи генетично пов'язаних із ними істот, забезпечення їх позитивного впливу на сімейний добробут (табу на виконання у певні періоди деяких господарських робіт, які можуть нашкодити духам і накликати їх помсту, перестороги перебувати у місцях ймовірної появи, скупчення злих сил, різні форми т. зв. «годування» померлих, домовика, офірування одягу русалкам, обрядові трапези на їх честь). Низка явищ має відповідні паралелі в похоронно-поминальній обрядовості (господарські заборони, звичаї, пов'язані з задобренням померлих). У багатьох контекстах (календарна, сімейна, будівельна обрядовість тощо) наявні також однотипні магічні обрядодії (насамперед з оберегами), покликані захистити спільноту від шкідливих дій демонічних істот. Загалом уявлення про їх згубний вплив на різні сфери буття представлені практично в кожній з ділянок традиційно-побутової культури волинян та в різних жанрах їх фольклору.

6. Обряди знешкодження і задобрення демонів, традиційні повір'я про їх своєрідні іпостасі, метаморфози, небезпечну активізацію в певні періоди календаря – міфо-ритуальні реалії, що в загальних рисах збігаються у жителів різних районів Волині й мають багато спільного, подібного з віруваннями, звичаями та обрядами населення інших українських територій, насамперед суміжних ареалів Західного Полісся, Поділля, Опілля. Водночас на досліджуваних теренах виявлено локальні варіанти загальноетнічних явищ та побутування низки своєрідних вірувань про відьом (можуть зупиняти дощі після Великодня і затримувати ріст рослин, на Івана Купала купаються у водоймах), русалок і мавок (активізуються в час, коли цвіте калина, чи на десятий день після Зеленої неділі, перебувають у домі впродовж Русального тижня), домовиків (разом з душами померлих присутні на святкових урочистостях, люблять солодощі і бояться часнику), покійників (на Великдень сходяться до церкви і христосуються зі святими, можуть позбавити життя за порушення календарних заборон), чортів (з'являються на андріївських вечорницях, на Купала роблять у полі «заломи»), лісовиків (у купальську ніч оберігають чарівний цвіт папороті). Своєрідністю відзначаються й багато охоронних обрядодій (з глодом, осикою, освяченими вінками, вербовою гілкою, купальським деревцем, попелом, хлібом, солом'яною лялькою-«чортом») та умотивування певних звичаїв (перестрибувати через купальське вогнище, перехрещувати паску перед саджанням в піч) і ритуальних заборон (їсти ягоди до Купала, ходити на цвинтар у Світлий четвер та ін.).

7. Характерна риса календарної традиції волинян – тривале побутування багатьох давніх вірувань, звичаїв, обрядів та їх часткове збереження в сучасну

пору. Досі в різних районах Волині (передусім у її східній частині) існують різні повір'я про чари відьом у час свят і можливість їх виявлення на Великдень, Водохреще, про появу в Троїцький тиждень русалок, святкування померлими Навського Великодня. Подекуди збереглися й деякі демонологічно марковані звичаї, пов'язані з першим вигоном худоби на пасовища в день св. Юрія, клечанням обійстя, хати в Зелену суботу, «годуванням» на свята домовика, дотриманням у певні дні господарських заборон. Водночас через низку чинників (нівеляція устоїв традиційної культури, ріст просвіти, церковні заборони, боротьба з релігійними та іншими «забобонами» радянської влади) ряд календарно-обрядових явищ упродовж XX ст. поступово віджили (магічні практики, спрямовані на виявлення відьом, ритуальні обходи обійстя напередодні Водохреща та полів на свято Юрія, звичаї розпалювати біля церкви багаття у передвеликодню ніч, стріляти з рушниць на Йордан, розвішувати на деревах одяг для русалок у Троїцький тиждень та ін.). З плином часу затратилися також деякі календарні повір'я про чортів, упирів, мавок, потерчат.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях

1. Кривенко А. Демонологія волинян в етнографічних публікаціях журналу «Київська старовина» (1882–1906 рр.). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2013. Вип. 41. С. 84–87.

2. Кривенко А. Осика в традиційних демонологічних уявленнях волинян (на основі польових етнографічних матеріалів). *Етнічна історія народів Європи*. К., 2014. Вип. 42. С. 46–52.

3. Кривенко А. Образ відьми в купальських повір'ях волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2015. № 2. С. 463–475.

4. Кривенко А. Апотропеїчна семантика водохресної обрядовості у волинян (на основі польових матеріалів з Сокальщини). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2014. Вип. 25. С. 126–128.

5. Кривенко А. З народної демонології Гощанщини: уявлення про відьму. *Вісник Львівського університету. Серія історична.* Львів, 2015. Вип. 51. С. 438–447.

6. Кривенко А. Традиційні уявлення волинян про чорта: календарний контекст. *Научные труды SWorld*. Иваново: Научный мир, 2015. Т. 19. Вип. 2 (39). С. 65–74.

7. Кривенко А. Мотив розпізнавання відьом у календарно-обрядовій традиції волинян. *Народознавчі Зошити*. Львів, 2017. № 4. С. 859–866.

Статті, які додатково відображають результати дослідження

8. Кривенко А. Демонологічний образ відьми в календарних уявленнях волинян. *Проблеми збереження, відтворення та популяризації історико-культурної спадщини в контексті діяльності музеїв просто неба*: матеріали

першої Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 17–19 жовтня 2013 р.). Львів: Апріорі, 2013. С. 168–178.

9. Кривенко А. Мотив оберегу худоби від нечистої сили в юріївській обрядовості волинян. *Україна в етнокультурному вимірі століть*. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 360–369.

10. Кривенко А. Русалка як календарний образ волинської демонології (на основі польових матеріалів з південних районів Рівненщини). *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*: матеріали наук. іст.-краєзн. конф., присвяч. 200-річчю від дня народження Тараса Григоровича Шевченка. Рівне, 2014. Вип. XII. Ч. 2. С. 44–47.

11. Кривенко А. Традиційні демонологічні повір'я українців про папороть: волинсько-подніпровські паралелі. *Історичні етюди.* Дніпропетровськ: Пороги, 2014. Вип. 4. С. 219–221.

12. Кривенко А. Календарный образ домового в традиционных демонологических представлениях украинцев Волыни. *Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории*: материалы XIV междун. заоч. науч.-практ. конф. Москва, 2013. С. 46–53.

АНОТАЦІЯ

Кривенко А. О. Календарний пласт волинської демонології: світоглядні та обрядові прояви. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.05 – етнологія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2017.

У дисертації на основі аналізу опублікованих джерел і матеріалів польових досліджень здійснено історико-етнографічну реконструкцію традиційних демонологічних уявлень, репрезентованих у календарних повір'ях, звичаях і обрядах жителів Волині. З'ясовано роль демонологічних мотивів у системі народного календаря та ступінь їх світоглядного й обрядового проявів в різних циклах річного кола народно-християнських свят. Крізь призму календарних повір'їв розкрито образи ряду демонологічних персонажів (відьма, чорт, домовик, покійник, русалка та ін.) та охарактеризовано календарні звичаї і обряди, пов'язані з мотивами їх виявлення, знешкодження, задобрення. Досліджено часові й ареальні рамки побутування демонологічних вірувань і календарних традицій волинян, їх загальноукраїнські риси, локальні особливості, стан збереження і побутування в сучасну пору. З'ясовано семантику й показано архаїчне коріння міфо-ритуальних явищ, зумовлених демонологічними, охоронними, маністичними, поминальними мотивами. Виявлено їх міжритуальні та позаобрядові паралелі, іноетнічні відповідники.

***Ключові слова*:** етнографічна Волинь, волиняни, народна демонологія, календарні звичаї та обряди, світоглядні уявлення, демонологічні повір'я.

АННОТАЦИЯ

Кривенко А. А. Календарный пласт волынской демонологии: мировоззренческие и обрядные проявлениия. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.05 – этнология. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины и Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2017.

В диссертации на основе анализа опубликованных источников и материалов полевых исследований осуществлена историко-этнографическая реконструкция традиционных демонологических представлений, репрезентированых в календарных поверьях, обычаях и обрядах жителей Волыни. Выяснена роль демонологических мотивов в системе народного календаря и уровень их мировоззренческого и обрядового проявлений в разных циклах годового круга народно-христианских праздников. Сквозь призму календарних поверий раскрыты образы ряда демонологических персонажей (ведьма, черт, домовой, покойник, русалка и др.) и охарактеризованы календарные обычаи и обряды, связанные с мотивами их обнаружения, уничтожения, задабривания. Исследованы временные и ареальные рамки бытования демонологических верований и календарных традиций волынян, их общеукраинские черты, локальные особенности, современное состояние сохранения и бытования. Выяснена семантика и показаны архаические корни мифо-ритуальных явлений, обусловленных демонологическими, охранительними, манистическими, поминальными мотивами. Обнаружены их междуритуальные и внеобрядовые параллели, иноэтнические соответствия.

Ключевые слова: этнографическая Волынь, волыняне, народная демонология, календарные обычаи и обряды, мировоззренческие представления, демонологические поверья.

SUMMARY

Kryvenko A. A. Calendar layer of Volyn demonology: philosophical and ritual manifestations. – Manuscript.

Ph. D. thesis in Historical Sciences, speciality 07.00.05 – Ethnology. – Ivan Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Scienses of Ukraine, Institute of Ethnology of the National Academy of Scienses of Ukraine. – Lviv, 2017.

The thesis is based on the analysis of published sources and materials of field studies, with historical and ethnographic reconstruction of traditional demonological perceptions represented in the calendar beliefs, customs and rituals of the residents of ethnographic Volyn. The thesis highlights an important ritual and mythological role of the demonological motives in the folk calendar system, and a high degree of their philosophical and ritual manifestations in various parts of the yearly cycle of traditional Christian holidays.

The thesis defines a circle of characters of the Volyn calendar demonarium, and separately examines calendar beliefs about the most popular images in the Volyn

demonology – witches and wizards, devils and other demons embodying the evil spirit, the departed, water nymphs, forest nymphs and house spirits.

The thesis reveals demonologically marked dates and periods in which, according to folk beliefs, demonic beings appear among people or exhibit special activity. The thesis traces manifestations of such views in various segments of the Volyn folk calendar, and determines that the beliefs most widely represented in each of them are those about witches and the devil. On the other hand, beliefs about the house spirit and the departed are mostly represented in the structure of Christmas, Epiphany and Easter holidays, while beliefs about water nymphs and forest nymphs prevail in the Easter, Whitsuntide and Midsummer context.

The thesis reveals, through the prism of calendar beliefs, traditional ideas of the Volhynians about the typical incarnations, features, properties of the demons, their relations with humans, activation and harmful actions in certain calendar periods. It determines that many of such beliefs (about the demons' origin from the dead, their zoomorphic incarnations, transformation ability, impact on natural phenomena, etc.) are mythological universals and notable remnants of the archaic worldview.

The thesis investigates a complex of calendar ceremonial actions aimed at protection against demonic forces (protective rituals, magical practices using apotropaions, observance of ritual prohibitions and warnings), as well as customs and rituals representing contamination of demonological, manistic, protective and funeral motives. Based on the analysis of broad inter-ritual and non-ceremonial parallels, the thesis reveals the semantics of phenomena related to the demonological characters of the manistic genesis (the departed, house spirit, water nymph, forest nymph), and shows their ancient origin.

It investigates the time and areal framework of existence of the demonological beliefs and calendar traditions of the Volhynians. It determines the status of conservation and existence of the traditional phenomena in current times. It reveals their general ethnic features and local particularities manifested in the original versions of calendar beliefs, customs and rituals associated with demonological motives, known throughout Ukraine, through the existence of a number of distinctive realia and original folk motives for certain ritual traditions.

***Key words*:** ethnographic Volyn, Volhynians, folk demonology, calendar customs and rituals, philosophical views, demonological beliefs.

Підписано до друку 15.08.2017 р.
Формат 60х84/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 0,9.
Шрифт: Times New Roman
Наклад 100 прим. Зам. № 270